

Сабитова Ж.С., Саргалдаков И.Б., Айдаров И.Э.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК
БИЙЛИКТИН СИСТЕМАСЫНДАГЫ СОТ БИЙЛИГИНИН
КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖАНА МАҢЫЗЫ**

Сабитова Ж.С., Саргалдаков И.Б., Айдаров И.Э.

**ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ
В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Zh. Sabitova, I. Sargaldakov, I. Aidarov

**THE CONCEPT AND ESSENCE OF THE JUDICIAL
POWER IN THE SYSTEM OF STATE POWER
OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 342.4(575.2)

Макалада Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик системасындагы сот бийлигинин түшүнүгү жана маңызы каралат. Сот бийлигинин башка бутактарынан соттун жүрүм-турумдун жалпы эрежелерин түзбөгөндүгү, аткаруу жана административдик ишмердүүлүк менен алектенбегендиги көрсөтүлгөн. Соттун мамлекеттик бийлиги спецификалык мүнөзгө ээ. Сот ар кандай чыр-чатактардын натыйжасында келип чыккан конкреттүү иштерди жана талаш-тартыштарды – жазык иштерин, мүлктүк дооматтарды, эмгек талаш-тартыштарын, саясий мүнөздөгү талаштарды, кызмат адамдарынын аракеттерине жарандардын даттанууларын жана башкаларды карайт жана чечет. Бир адамдын эркиндиги кайсы жерден бүтүп, экинчисинин укугу баиталаарын сот аныктайт. Сот коопсуздук жана коомдук тартип үчүн адамдарды эрежелерди сактоого мажбурлоодо бийлик канчалык адекваттуу жана пропорционалдуу иш-аракет кылганын, өкмөт уруксат берилген чектен аштыбы, өкмөт аракетсизби, элди тийиштүү коргоосуз калтырдыбы, ошону аныкташы керек.

Негизги сөздөр: сот, сот бийлиги, жалпы юрисдикциядагы соттор, адистештирилген соттор, юстиция, соттук териштирүүлөр, иштердин соттук кароосу.

В статье рассматривается понятие и сущность судебной власти в системе государственной власти Кыргызской Республики. Указывается, что судебная власть отличается от других ветвей власти тем, что суд не создает общих правил поведения и не занимается исполнительно-распорядительной деятельностью. Государственная власть суда имеет конкретный характер. Суд рассматривает и разрешает конкретные дела и споры, возникающие вследствие различных конфликтов – уголовные дела, имущественные притязания, трудовые споры, споры политического характера, жалобы граждан на действия должностных лиц и др. Суд определяет, где заканчивается свобода одного человека и начинаются права другого. Суд должен определять, насколько адекватно и соразмерно действовала власть, принуждая людей придерживаться правил во имя безопасности и общественного порядка, не превысила ли власть допустимые пределы, не бездействовала ли власть, оставив людей без должной защиты.

Ключевые слова: суд, судебная власть, суды общей юрисдикции, специализированные суды, правосудие, судопроизводство, подсудность дел.

The article examines the concept and essence of judicial

power in the system of state power of the Kyrgyz Republic. It is indicated that the judiciary differs from other branches of government in that the court does not create general rules of conduct and does not engage in executive and administrative activities. The state power of the court has a specific character. The court considers and resolves specific cases and disputes arising as a result of various conflicts – criminal cases, property claims, labor disputes, disputes of a political nature, citizens' complaints about the actions of officials. The court determines where the freedom of one person ends and the rights of another begin. The court must determine how adequately and proportionately the government acted in forcing people to adhere to the rules in the name of safety and public order, whether the government exceeded permissible limits, whether the government was inactive, leaving people without adequate protection.

Key words: court, judicial power, courts of general jurisdiction, specialized courts, justice, legal proceedings, jurisdiction of cases.

Кыргыз Республикасы эгемендикке ээ болгон алгачкы күндөн тартып эле укуктук демократиялык мамлекетти түзүү багытын белгиледи. Акыркы жылдары мамлекетте укук тартибин коргоо механизм түзүүгө багытталган жаңы сот-укуктук системаны түзүү боюнча көп иштер жасалды. Мыйзамдын күчүнө гана баш ийген адилеттүү сот бийлиги адамдын укуктарын жана эркиндиктерин жана башка укук субъектерин коргоонун гаранты болууга чакырылган.

Эгемендиктин жылдарында мамлекеттик курулуш, экономика, демократиялык институттарды калыптандыруу жаатында көп жетишкендиктер болду; сот системасында да олуттуу өзгөрүүлөр болду. Албетте, алар аны мурунку режимдерден мурас болуп калган бардык кемчиликтерден дароо арылта алышпады жана аны көз карандысыз, укуктук мамлекетте иш алып баруучу чыныгы демократиялык соттун бардык талаптарына толук жооп бере алышкан жок. Тактап айтканда, мындай өзгөчө роль Кыргыз Республикасында сот адилеттигин камсыз кылууда сокко жүктөлгө.

Сот системасына негизсиз дооматтар айтылып жатканына карабастан, бүгүнкү күндө жүргүзүлүп

жаткан сот реформасы мыйзамдык базаны кеңейтип, жарандардын сот адилеттигине жеткиликтүүлүгүн кеңейтип, калк тарабынан сотко болгон четтөөчүлүктү жана ишенбөөчүлүктү жеңүүгө жардам бергенин белгилей кетүү керек. Мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлиги гана эмес, үчүнчү бийлик – сот бийлиги бар экенин эл түшүнүп турат.

Сот бийлиги жөнүндө маселе, анын маңызы, ишке ашырылышы жана келечеги жөндүү маселе эмес, бул турмуштун, практиканын, юридикалык илимдин маселеси, аны негиздөөгө, мамлекетти ишке ашыруу механизминин ажырагыс бөлүгү катары ишке ашырууга көмөк көрсөтүүгө багытталган.

Сот бийлиги – мыйзамды колдонууда келип чыккан өз компетенциясына кирген маселелерди чечүү жана бул ыйгарым укуктарды конституциялык, жарандык, жазык, административдик жана башка укуктук формалар аркылуу ишке ашыруу боюнча ыйгарым укуктардын жыйындысын билдирген мамлекеттик бийликтин бутактарынын бири. Укуктарды жана жеке эркиндиктерди, сот чечимдеринин мыйзамдуулугун жана адилетүүлүгүн кепилдеген процесстик формаларды сактоо менен сот өндүрүшү [1, 35-б.].

Сот бутагы башка бийлик бутактарынан соттун жүрүм-турумдун жалпы эрежелерин түзбөгөндүгү жана аткаруу жана башкаруу иштерин жүргүзбөгөндүгү менен айырмаланат. Соттун мамлекеттик бийлиги спецификалык мүнөзгө ээ. Сот ар кандай чыргатактардын натыйжасында келип чыккан конкреттүү иштерди жана талаш-тартыштарды – жазык иштерин, мүлктүк дооматтарды, эмгек талаш-тартыштарын, саясий мүнөздөгү талаштарды, кызмат адамдарынын аракеттерине жарандардын даттанууларын жана башкаларды карайт жана чечет [2, 54-б.].

Сот демократиянын чек арасы деп аталат. Бир адамдын эркиндиги кайсы жерден бүтүп, экинчисинин укугу башталаарын сот аныктайт. Бир коомдо ар кандай адамдардын чогуу жашоонун жалпы кабыл алынган эрежелерин ким жана канчалык деңгээлде бузганын сот аныктайт. Ал эми коопсуздук жана коомдук тартип үчүн элди эрежелерди сактоого мажбурлаган бийлик канчалык адекваттуу жана пропорционалдуу иш алып барганын, бийлик уруксат берилген чектен аштыбы, өкмөт аракетсизби, элди тийиштүү коргоосуз калтырдыбы, ошону сот аныкташы керек.

Сот системасы, адатта, алардын компетенциясына жана аларга жүктөлгөн милдеттерге жана максаттарга ылайык курулган соттордун жыйындысы катары түшүнүлөт.

Кыргыз Республикасынын сот системасы, эреже катары, Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшүнө карата түзүлөт.

Кыргыз Республикасынын сот тутумунун маңызын жалпы мааниде аныктаган негизги акт болуп

2021-жылдын 5-майындагы Кыргыз Республикасынын Конституциясы 94-беренесинде [3] мындай дейт:

1. Кыргыз Республикасында сот адилеттигин сот гана ишке ашырат.

Мыйзамда белгиленген тартипте жана учурларда Кыргыз Республикасынын жарандары сот адилеттигин ишке ашырууга катышууга укуктуу.

2. Сот бийлиги конституциялык, жарандык, жазык, административдик жана мыйзамда каралган сот өндүрүшүнүн башка формалары аркылуу ишке ашырылат.

3. Кыргыз Республикасынын сот системасы Конституция жана мыйзамдар менен белгиленет; Конституциялык Соттон, Жогорку Соттон жана жергиликтүү соттордон турат.

Мыйзам боюнча адистештирилген соттор түзүлүшү мүмкүн. Сот реформасын илгерилетүүдөгү жаңы демдин натыйжасында адистештирилген сотторду түзүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө жобо Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекемделген. Ошентип, беренеге ылайык. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 94-беренесине ылайык адистештирилген соттор конституциялык мыйзам менен түзүлүшү мүмкүн деп белгиленген.

Юридикалык адабиятта адистештирилген сот – тигил же бул мамлекеттин мыйзамдарында белгиленген процесстик тартипте айрым категориядагы иштерди кароо жана чечүү түрүндө сот адилеттигин жүзөгө ашыруучу мамлекеттик орган катары аныкталат. Аны жалпы юрисдикциядагы же компетенциядагы соттордон айырмалап турган адистештирилген соттун өзгөчө юрисдикциясы. Юридикалык илим адистештирилген сотторду катардагы соттор катары классификациялайт жана эч кандай учурда өзгөчө же атайын соттор болуп саналат; акыркысын түзүүгө дээрлик бардык азыркы конституциялар түздөн-түз тыюу салат. Адистештирилген соттор: аскердик, арбитраждык (соода, чарбалык, экономикалык), бажылык, салыктык (финансылык), эмгек талаш-тартыштары, жашы жете электердин иштери боюнча ж.б. Адистештирилген соттордун өзгөчө түрлөрү конституциялык жана административдик болуп саналат. Кээ бир өлкөлөрдө диний соттор (мисалы, мусулман мамлекеттеринде – Иран, Пакистан, Судан ж.б. шариат соту) жана көнүмүш соттор (мисалы, тропикалык Африка менен Океаниянын бир катар өлкөлөрүндө уруу соттору) да бар.

Тарыхый жактан алганда, адамзат коомунун алгачкы институттары, анын ичинде сот бийлиги калыптанган мезгилде соттор конкреттүү кырдаалдарды, талаштарды, б.а. адегенде соттор адистештирилген, кийинчерээк коом өнүккөн сайын кеңири ыйгарым укуктарга ээ болгон соттор пайда болгон. Бирок, бүгүнкү күндө дүйнөлүк тенденция сот системаларында адистештирүүнүн кеңейгендигин, айрым кате-

гориядагы иштерди кароодо адистештирүүнү эске алуу менен сотторду дифференциялоону көрсөтүүдө.

Ар бир өлкөдө атайын адистештирилген соттор менен өзүнүн сот системасы бар. Ошентип, Америка Кошмо Штаттарында банкроттук, жашы жете электердин жана баңгизатка байланыштуу иштерди караган адистештирилген соттордун системасы түзүлгөн. Көбүнчө конституциялык сот өндүрүшүн, ошондой эле административдик сот өндүрүшүн жүргүзгөн соттор өзүнчө системаларга бөлүнөт. Ошентип, Францияда жалпы юрисдикциядагы соттор менен катар конституциялык мүнөздөгү талаш-тартыштарды чечүүчү конституциялык кеңешме, ошондой эле административдик соттордун өзүнчө системасы административдик иштер боюнча эң жогорку сот болуп саналган Франциянын Мамлекеттик кеңеши жетектейт. Талаштар. Германияда Германия Федеративдик Республикасынын Конституциялык соту жана штаттардын конституциялык соттору, федералдык административдик сот башчылык кылган административдик соттор системасы, федералдык финансы соту түрүндөгү өздөрүнүн жогорку сотуна ээ финансылык соттор, бөлүнгөн жана өзүнчө иштешкен; коомдук соттор, ошондой эле өзүнчө сот системасы катары иштеп, өзүнүн жогорку соту башкарган, акырында, өзүнчө сот системасы болгон эмгек соттору [4,20-6.].

Адистештирилген соттордун курамындагы айырмачылыктардан тышкары, ар кайсы өлкөлөрдүн сот тутумдарында да ушундай олуттуу айырмачылыктар бар, мисалы, АКШнын федералдык системасындагыдай эле, же бирдиктүү жогорку сот органынын болушу. АКШнын Жогорку соту же бир нече көз карандысыз жогорку сот системалары, Германия менен Франциядагыдай. Адатта, адистештирилген сотторду, өзгөчө өздөрүнүн жогорку соттору бар көз карандысыз сот тутумдары түрүндө бөлүштүрүү бул соттордо иштерди кароонун жана талаш-тартыштарды чечүүнүн өзгөчө тартибин белгилөө менен коштолот. Кеп сот процесстерин олуттуу дифференциялоо жөнүндө болуп жатат [4, 21-6.].

Сот системасынын жалпы юрисдикциядагы жана адистештирилген соттор системасына бөлүнүшүнүн артыкчылыктары бар экендиги талашсыз. Адистештирилген соттордун артыкчылыгы, биринчи кезекте, алардын бар болуу фактысынын өзү чечилүүчү талаштардын мүнөзүнө ылайык келүүчү сот процедураларын оптималдуу жакшыртууга мүмкүндүк бергендигинде. Ошентип, Германияда жарандык-укуктук талаш-тартыштарды чечүү үчүн диспозитивдүүлүктүн жана атаандаштыктын деталдуу, иштелип чыккан принциптери менен мүнөздөлгөн процессуалдык формалар колдонулат. Бирок, адистештирилген соттордун негизги артыкчылыгы – судьялардын адистештирилгендиги – экономикалык, ад-

министративдик, эмгектик иштер, банкроттук ж.б. Алар талаш-тартыштардын ушул конкреттүү түрлөрүн чечүү үчүн зарыл болгон терең билимге жана тажрыйбага ээ. Судьяларды даярдоодогу адистештирүү жана алар алган тажрыйба сот адилеттигин алда канча профессионалдуу ишке ашырууга мүмкүндүк берет, бул, албетте, сот адилеттигинин өзүнүн жана соттор тарабынан кабыл алынган чечимдердин мыйзамдуулугу жана негиздүүлүгү боюнча жогорку деңгээлин камсыз кылат [5, 89-6.].

Адистештирилген соттун жогоруда келтирилген аныктамасынын негизинде Кыргыз Республикасында адистештирилген соттор, башкача айтканда, Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту иштеп жатат деп айтууга болот. Демек, адистештирилген сотторду түзүү мүмкүнчүлүгүн конституциялык жактан бекемдөө иш жүзүндө сот системасында адистештирүүнү андан ары өнүктүрүүгө жол ачат.

Бүгүнкү күндө иштерди кароодо судьялар ар кандай конкреттүү укуктук мамилелерге туш болушат, аларды терең талдоо атайын билимди талап кылат. Судьялардын адистигинин жоктугу алардын чечимдеринин сапатына олуттуу таасирин тийгизүүдө. Учурда эмгек, жер талаштары боюнча өзүнчө адистештирилген сотторду түзүү ж.б. абдан акталган. Бул иштин маңызын терендирээк жана ар тараптуу изилдөө аркылуу мындай сот иштерин кароонун профессионалдык деңгээлин жогорулатат жана судьялардын жүгүн азайтат.

Адистештирилген соттор өз функциясын аткарып, кайсы кодекске ылайык, кайсы сотто жаранга кайдыгер мамиле кылганы абдан маанилүү. Адистештирилген сотторду түзүү жарандардын, өзгөчө республиканын жетүүгө кыйын жана алыскы аймактарында сот адилеттигине жетүүсүн кыйындатпашы да маанилүү. Демек, Кыргызстандын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн, республиканын айрым аймактарынын алыстыгын жана ишенимдүү транспорттук байланыштын жоктугун эске алуу менен, алгачкы этапта бул адистештирилген сотторду калк жыш жайгашкан аймактарда, мисалы, Бишкек жана Ош шаарлары.

Мүмкүнчүлүккө жараша иштеген судьяларды кеңири адистештирүүнү уюштуруу же адистештирилген коллегияларды (мисалы, банк мыйзамдары, эмгек талаш-тартыштары, жер талаштары, үй-бүлөлүк иштердин айрым категориялары жана мурас иштери боюнча адистештирүү) түзүүнү камсыз кылуу зарыл. Келечекте бул тажрыйбанын негизинде айрым категориядагы иштер боюнча адистештирилген сотторду түзүүгө болот.

Ошентип, ата мекендик сот практикасындагы дүйнөлүк тажрыйбаны жана тенденцияларды эске алуу менен сотторду адистештирүүнү өнүктүрүү жана адистештирилген сотторду түзүү актуалдуу болуп саналат жана бул багыттагы иштерди мындан ары да улантууну талап кылат.

“Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 15-ноябрындагы №134 Мыйзамына ылайык [6], Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жарандык, жазык, административдик, экономикалык жана мыйзамда каралган башка иштер боюнча сот адилеттигин жүзөгө ашыруучу соттордун бирдиктүү тутумун түзөт.

Кыргыз Республикасында сот адилеттигин сот гана ишке ашырат. Башка органдар же адамдар сот адилеттигин ишке ашырууну өзүнө алууга укугу жок.

Сот адилеттиги Кыргыз Республикасынын атынан жүзөгө ашырылат жана анын максаты болуп жарандын, юридикалык жактардын жана мамлекеттин укуктарын жана эркиндиктерин, мыйзамдуу таламдарын коргоо, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын, мыйзамдардын, башка ченемдик-укуктук актылары жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык күчүнө кирген эл аралык келишимдер аткарылышын камсыз кылуу болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын сот тутумунун биримдиги төмөндөгүлөр менен камсыз кылынат:

1) Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана мыйзамдарында белгиленген сот адилеттигинин жалпы жана бирдей принциптери менен;

2) Бардык соттор тарабынан мыйзамда белгиленген сот өндүрүшүнүн бирдиктүү эрежелеринин сакталышы менен;

3) Бардык соттор тарабынан Кыргыз Республикасынын Конституциясын жана мыйзамдарын, эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптерин жана ченемдерин жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык күчүнө кирген эл аралык келишимдерди бирдей колдонуу менен;

4) Мыйзамдуу күчүнө кирген сот актыларын Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында милдеттүү түрдө аткаруу менен;

5) Судьялардын статусунун биримдигин мыйзамдык жактан бекемдөө менен;

6) Сотторду республикалык бюджеттен каржылоо менен.

Кыргыз Республикасынын азыркы түзүлгөн сот тутумун түшүнүү үчүн Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 5-майындагы Конституциясынын 97, 98 беренелеринде жалпы сот системасында соттордун ээлеген ордун так аныкталат. Бул беренелердин бири (98 бер.) Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун статусун аныктайт. Кыргыз Республикасынын Жогорку сотуна Кыргыз Республикасынын Конституциясында, анда ага бир аз башкача орун берилген. Ал соттун өзүнүн подсистемасы бар.

«Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Кыргыз Республика-

сынын Мыйзамынын 4-беренесине ылайык, Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жарандык, жазык жана административдик сот өндүрүшү жаатындагы эң жогорку сот бийлигинин органы болуп саналат, ошондой эле чарбалык жана закондо каралган башка учурларда. Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жергиликтүү соттордун сот иштерине көзөмөлдү процесстин катышуучуларынын даттануулары боюнча сот актыларын кароо түрүндө жүзөгө ашырат.

Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун статусу бир беренеси (97 бер.) мыйзамдардын жана башка ченемдик укуктук актылардын конституциялуулугун көзөмөлдөөгө багытталган сот органы катары анын милдеттерин жана максаттарын аныктайт. Анын чечимдери өлкөдөгү бардык соттор үчүн олуттуу мааниге ээ болуп, ошону менен жалпы соттук практикага таасир этсе да, ага түз баш ийген бир дагы сот жок экени белгилүү.

Ар бир адам Конституцияда таанылган укуктарды жана эркиндиктерди бузду деп эсептесе, мыйзамдын же башка ченемдик укуктук актынын конституциялуулугун талашууга укуктуу.

Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун чечими акыркы болуп саналат жана даттанууга жатпайт.

Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту тарабынан мыйзамдардын же алардын жоболорунун конституциялык эместигин аныктоо алардын Кыргыз Республикасынын аймагында колдонулушун жокко чыгарат, ошондой эле мыйзамдарга же алардын конституциялык эмес деп таанылган жоболоруна негизделген башка ченемдик укуктук актылардын күчүн жокко чыгарат, сот актыларын кошпогондо.

Конституциялык эмес деп табылган мыйзамдардын ченемдерине негизделген сот актылары ар бир конкреттүү учурда укуктары жана эркиндиктери бузулган жарандардын даттануулары боюнча сот тарабынан каралат.

Адабияттар:

1. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России: Учебник. 3-е изд. - М., 2002. - 246 б.
2. Михайловская И.Б., Кузьминская Е.Ф., Мазаев Ю.Н. Права человека в массовом сознании. - М., 1995. - 25 б.
3. Конституция Кыргызской Республики [Эл. ресурс]: принята референдумом (всенарод. голосованием) 5 мая 2021г. [Текст] // Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/112215>
4. Конституционное правосудие и социальное государство: Сб. докладов. - М.: Институт права и публичной политики. 2003. - 20-27-66.
5. Савюк Л.К. Правоохранительные органы. - М., 2004. - 89-б.
6. Закон КР «О Верховном суде Кыргызской Республики и местных судах» [Электронный ресурс]: принята от 15 ноября 2021 года №134 [Текст] // Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/112315?refId=1268677>